

BULGARCA VE TÜRKÇE'DE DOLAYLAMALAR (INDIRECTIVES) ÜZERİNE*

Lars JOHANSON¹

Sunuş

Aşağıdaki kısa mütalâalar, üzerinde çok tartışılan Bulgarca fiilin dolaylamalı (indirective) kategorilerinin menşei ve gelişmesi meselesiyle ilgilidir. Bilindiği gibi, Doğu-Güney Slav dilleri, Bulgar gramerlerinde "preizkazni formi" veya "preizkaznoto naklonenie" şeklinde geçen aktarmalı (reportive), anlatımlı (narrative) veya belirtişiz (non-testimonial) özel kiplere, belirli bir ifadenin indirekt (dolaylı) bir delile dayandırıldığını gösteren delilli (evidential) kategorilere sahiptir. Çalışmanın ağırlık noktası, "herhalde" ve "söylenişine göre" gibi ibarelerin eklenmesi suretiyle tercüme edilebilecek dolaylamalı anlamları gösteren dört ana unsur üzerinde olacaktır; yani *xodil* 'gitti, gitmiş', *xodel* 'gidiyor, gider, gidiyordu, gitti', '*bil xodil* 'gitmiş, gitmişti', *bil xodel* 'gidiyor, gider, gidiyordu, gitti'. Dolaylama sistemi aynı zamanda *štjal da xodi* 'gidecek' + 'herhalde, söylenişine göre' gibi geleceğe yönelik (prospective) unsurları da kapsar.

Balkan dillerindeki bu kategorilerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde muhtemel Türkçe katkılar üzerindeki tartışma, daha çok, konuyla ilgili linguistik problemlere tarafsız yaklaşımları engelleyen hissî davranışlarla karakterize edile gelmiştir. Biz her şeye rağmen burada, şimdiye kadar Slav dilleri uzmanlarının kendi aralarındaki tartışmalarda göz ardı edilen bazı yapıca gerçekler üzerinde durmaya gayret sarfedeceğiz. Tartışma, Johanson'un (1971) ve (yakında yayımlanacak *b*)deki araştırmalarında kullanılan teorik ve terminolojik taslağa dayanmaktadır.

Türkçe'nin tesiri

Altay ve Ural dilleri ile diğer birkaç dilde dolaylamalar, önemli bir yer işgal eder. Bu durum, dil etkileşimleri sonucunda meydana geldiği aşikâr olan Baltık, Pontik, Kafkasya ve Orta Asya gibi belli bölgelerdeki dillerde mevcut olmasına rağmen, Hint-Avrupa dilleri için ikinci derecelidir. Doğu-Güney Slav dillerinde bulunan dolaylamalar genel olarak Slavca'ya yabancı iken, şaşırtıcı bir yayılma gücü sergilemiştir. Türkçe dolaylama sistemine paralel olan şekiller açıkça görüldüğü ve dolaylamalar Türkçe'nin en tipik özelliklerinden biri olduğu için Bulgarca'da görülen bu gelişme, dilin kendi içinde oluşturduğu bir işlem olarak açıklanamaz. Bulgar

* Daha önce yayımlanmamış olan bu makale İngilizce aslından Mehmet Mahur TULUM tarafından çevrilmiştir. Makalede *Türkçe*, bütün Türk dil ve lehçelerini kapsayan genel Türkçe anlamındadır.

¹ Prof. Dr., Mainz Üniversitesi.

dolaylama sisteminin genel yapısı açıkça kayda değer bir Türkçe etkisine işaret eder.

Fakat bu etkinin kaynağı ve gramatikleşme sürecinin dış niteliği oldukça karmaşıktır. Bulgarca dolaylamaların yaygın olarak Osmanlı Türkçesi'nin etkisindeki bitimli (*perfect*) yapıdan ve Bulgarca-Türkçe iki dilli(bilingual)lik durumundan ortaya çıkmış olduğu farz edilir (bkz. Roth 1979: 55-71). Hâkim olan kanaat, Bulgarca bitiminin Türkçe'nin etkisi altında kısmen bir dolaylamaya dönüşmüş olduğu ve bu dış tesirin, Bulgarca'nın, yeniliklere yol açan kendi içindeki yaratıcı işlemi teşvik ettiği yönündedir. Bu makalenin amacı, Bulgarca için ileri sürülmüş olan bu yeniliklerin bile etkileşim sonucu ortaya çıkmış olabileceğini tartışmaktır. Diğer taraftan Türkçe-Bulgarca paralelliklerin şimdiye kadar tahmin edilenden çok daha muğlak olduğu ve ödünç alınan yapıların Oğuz Türkçesi (Güney-Batı Türkçesi)'nde bilinen tiplere benzemediği ileri sürülmektedir. Dikkat edilmelidir ki, bizim kod kopyalama (*code-copying*) anlayışımız, hiçbir durumda model dildeki bir kategorinin taklit eden dil (*replica language*) tarafından aynen alındığını ima etmez (bk. Johanson 1992: 174-183, 1993).

Burada detaylı bir tarihî tartışmaya girmeksizin, Bulgarca'daki dolaylamaların kuvvetli yayılma gücünün uzun bir tarihî gelişme göstermesi gerektiği gerçeğini vurgulamaya ihtiyacımız vardır. Bulgaristan üzerindeki Osmanlı Türkçesi etkilerinin, Slavca'ya temel olarak tamamen yabancı olan gramer kategorilerinin tam kuruluşuna sebebiyet verebilmiş olmak için oldukça zayıf ve bölgesel yönden sınırlı olduğu görünmektedir. Dolaylamaların Osmanlı Türkçesi'nin gerçekte hiç bir zaman etkili olmadığı bölgelerin konuşma dilinde derin olarak yerleştiği de görülmektedir. Dolaylamalar, Osmanlı döneminden önce var olan halk dilinde; hatta Bulgar dil alanının en kuzey bölgelerinde dahi açıkça mevcuttu (Popov 1967). Öte yandan Sırpça, Yunanca ve Aroman (Roman asıllı olmayan diller) gibi dillerde benzer bir etkinin gözlenmediğine dikkat edilmelidir.

Yine de, her şeyden önce Bulgarca dolaylama sisteminin genel yapısı, kuvvetli bir Osmanlı Türkçesi tesiri faraziyesi ile çatışır ve hiç bir manada Türkçe sisteme tam bir paralellik göstermez (Andrejčin 1952: 42). Onun bazı özellikleri Türkçe için tipik değildir ve başka yönlere işaret eder. Proto-Bulgarca'nın alt katman etkileri üzerindeki boş nazariyelere kapılmak anlamsızdır; bizim görüşümüz, Oğuz menşeli olmayan Türkçe şekillerin, kopye edilmiş kategoriler için model olarak hariç tutulmadığı yönündedir. Bulgarca sistemin temel özellikleri, bir zamanlar Pontik alanda geniş ölçüde yayılmış olan bazı Kıpçak Türk dillerinde bulunur. Aşağıdaki tartışma, sonradan Bulgarca'nın Doğu diyalektlerinde Osmanlı Türkçesi'nin ikincil itici etkileriyle devam eden, Oğuz menşeli olmayan birincil etkileycileri farz etme ihtimaline temas edecektir.

Dolaylama olarak artzamanlılık (postterminality)

Dolaylamalar, anlatılan olaydan değişik şekillerde bağlantı kesilmesini, ona olan ilgi veya his mesafesini, dolaylı delilleri, delilsiz dayanağı, sanıları, şüpheyi, alay(hafife alma)ı, sürpriz(hayret, umulmazlık)i ifade etmek için kullanılır. "Bitim-

liler" olarak adlandırılan biçimlerin az veya çok delile dayanan dolaylamalar yoluyla açık nüanslar kazandığı görüşü yaygın bir iddiadır. Bu mesele -böylesi nüansların tipik olarak, artzamanlılığın (postterminality) görünüş değerinden ortaya çıktığının ifade edildiği, yani ilgili sınırın ötesine geçmesinden sonra olayın görünüşü meselesi- üzerinde daha önce duruldu (Johanson 1971). Artzamanlılar olay üstünde dolaylamalı bir perspektif sundukları için artzamanlılık ve dolaylama birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Geçmiş veya kısmen geçmiş bir olaydan ortaya çıkan artzamanlı (postterminal) durumun ifade edilmesi, şimdiki zaman görünümündeki artzamanlı bildirme çekiminin bir özelliğidir. Şimdiki zaman görünümündeki bir artzamanlı (meselâ: 'bitimli'), zamanca kendisiyle çatışan bir bildirme üyesi ile karşı karşıya getirildiğinde, oluşu sadece mesaj haline koyma zamanındaki elde edilebilir bilgiden çıkarılabilecek geçmiş olaylar, hissî etkiler, şayialar vs. için dolaylamalı olarak kullanılabilir. Artzamanlılık durumuyla olay arasındaki bağlantı böylece delil çıkarma yoluyla kurulur. Artzamanlılık durumunda eldeki bilgi kessindir: *Nunc* (genel şimdiki zaman)da ise durum şöyledir ki, olayın ilgili sınırının zaten geçtiği neticesine varılabilir. Dolaylı görünüş, olayın fiili gerçekleşmesiyle ilgili bir mesafe ve belirsizlik unsuru yaratır. Bu da ihbarî (indicative) ve artzamanlıların modal kullanılışları arasındaki semantik bağ olarak görünmektedir.

Bilginin kaynağı, geçmiş veya kısmen geçmiş bir olaya ait sonuçların üstüne kurulduğu temel değişebilir. Bu, hissetme veya mevcut bilgiden çıkan dolaylı sonuç, belirli olgulara dayandırılan sonuç, etkiler, işaretler, şayialar, diğer insanların aktarmaları olabilir. *Dolaylama* adlandırması, burada, olayın dolaylı delil temeli üstüne havale edildiğini gösteren delilli ifadeler için genel bir terim olarak kullanılacaktır. *Aktarmalı* terimi işitilmişlik veya dolaylı anlatım için; *delilli* terimi ise, diğer dolaylı delilleme çeşitleri için kullanılacaktır.

Dolaylamalar olarak belirgin (focal) artzamanlılar

Dolaylama ve artzamanlılığın arasındaki bağlantı genel bir tipolojik ilgidir. Belirgin (focal), yani "bitimliler" dahil olmak üzere daha çok genel şimdiki zaman dairesinde konumlanmış artzamanlılar, çeşitli Hind-Avrupa dillerinde, Sanskritçe'den inip gelerek Farsça, Ermenice ve İskandinavca gibi modern dillerde dolaylamalı nüanslara doğru meylederler. Daha başka dillerde "bitimliler" ile ortaya konulan delillilik kategorisi için Comrie 1976: 108-110'a bakınız. Bunun yakın bir örneği 'have' + partisip'ten oluşan, aynı zamanda modal anlamlar da üstlenebilen, meselâ *ima napraveno* '[herhalde] yaptı', yeni Makedonca bitimli tipidir. Bazı İtalya Arnavutçası türevlerinde edebî Arnavutça'daki bitimliye karşılık gelen kuruluş, imkan veya ihtimal ifade eden modal anlamlara sahiptir; meselâ: *ka vdekur* 'ölmüş olabilir', 'muhtemelen öldü' (Breu 1991: 55). Romanca'nın Balkan türevlerinde, artzamanlı aktif partisip, delilli geçmiş unsuru olarak kullanılır.

Bununla birlikte, genel olarak belirgin artzamanlılarla birlikte ortaya çıkan dolaylamalı mana renkleri muğlak ve oynaktır. Yeni Farsça *raft-e ast* 'gitmiş' bitimlisi bunun tipik bir örneğidir; bkz. meselâ: Windfuhr (1982) ve Lazard (1985) daki tartışmalar. Dolaylama imkânları, araştırmalarda sık sık abartılır; meselâ, İskandinav bitimlilerinin "geçmişte muhtemel bir olaya dair" ihtimalli veya delilli

kullanımlarına ait iddialarda (Haugen 1976: 80). Böylece, *verket har nog inte varit helt utan betydelse* 'işin bir kısmı muhtemelen bütünüyle dikkate değmez değildi' (krş. Haugen 1972: 134) gibi bir İsveççe cümlede modal anlam açıkça bitimliden çıkmaz. İhtimalli nüans kesinlikle *nog* 'muhtemelen, galiba' partikeli sebebiyledir. Onun düşürülmesi halinde ise bu nüans tamamen yok olurdu. Diğer taraftan, dolaylamaya doğru olan eğilimlerin delilli veya kuşku (dubitative) ifadelerle desteklenebilmesi doğaldır; meselâ, Ermenice bitimli ile birlikte kullanılan *erevi* 'herhalde'.

Sabit dolaylamaların etkisi

Belli diller belirgin artzamanlılardan geliştirilmiş nispeten açık ve sabit dolaylamalara sahiptir. Böylesi unsurlar Türkçe, Moğolca, Fin-Ugorca, Kartvelce vs.de sıkça bulunur. Dolaylamalı nüanslara taşımak için belirgin artzamanlıların saklı bir karakteristiğinden yararlanmak maksadına bağlı olan genel eğilimler göz önünde tutulduğunda, Türkçe'ye komşu olan dillerdeki - meselâ Farsça veya Ermenice - bitimli olarak adlandırılan şekillerdeki dolaylamalı anlamların ille de dil etkileşimi sonucu meydana gelmesi gerekmediği meydandadır. Türklerin Kafkas bölgesinde görünmesinden çok daha önce var olan Gürcüce dolaylamaların Türkçeyle ilişkiden dolayı oluştuğunu ileri sürmek anlamsız olurdu. Aynı şekilde, Bulgarca bitimlinin dolaylamalı anlam renklerini geliştirmesi için de, herhangi bir Türkçe etkinin gerekmiş olduğundan söz etmek de, prensipte anlamsız olurdu.

Öte yandan, Türkçe dolaylamaların nispi açıklık ve durağanlığı, onları, bilinen Altay grubu dışındaki birbirini etkileyen dillerde mevcut karşılıklarından ayırdeder. Bazı hallerde, bu etkileşim gerçekten dolaylamaya yönelen saklı eğilimleri desteklemiş olduğunu gösterir; öyle ki, Türkçe morfosentaktik birimlerin semantik özellikleri Türkçe menşeli olmayan bazı dillerdeki birimlere aktarılmıştır (bk. Johanson 1992'deki tartışma).

Türkçe artzamanlı dolaylamalar

Türkçe dolaylamaların bir türü belirgin artzamanlılardan gelişmiş basit geçmiş unsurlarla temsil edilir. Bu çekimli (finite) unsurlar, şekilce partisiplerle eşdeğerdedir ve yüksek tonlama taşıyabilen, fiile gelen eklerle (meselâ, *-miş*, *-gan*) temin edilir. Şeklen partisiplerle eş değerde olmayan *-ip*, *-iptir* vb. unsurlar da vardır. Bunların dolaylamalı kullanılışları dışında, bu tür unsurlar çok fonksiyonlu (complexive) veya vurgu, nefes, ritim, duraklama vs.gibi söz davranışlarına ait (constative=konstatif) nüanslar yüklenebilir. Türkçe *-miş*'in esasen dolaylamalı ve bazı konstatif kullanımları olmasına karşılık, *-gan* bazı Kıpçak grubu Türk dillerinde, bu gün de, daha ziyade "bitimli"msi kullanımlar sergiler. Bu durum Moğolca'da kısmen de olsa benzer şekildedir. Nitekim, Kalmukça *-j* şeklindeki alt-belirgin (low-focal) artzamanlı, geçmiş olayları delilli veya aktarmalı bir yolla belirtir ve umulmazlık vb.tipik yan anlamları da ifade eder.

Bütün bu unsurların belirgin artzamanlılık aşamalarını bırakıp belirgin olmayan, olay dairesinde konuşlandırılmış dolaylamalara doğru geliştiğini kavramak önemlidir. Bu gelişme, aynı zamanda olay dairesinde konuşlandırılarak tarihî biçimde de kullanılabilen *-gân* ve *-miş* şeklindeki Türkçe unsurların tipik bir özelli-

ğidir. Tanıksız geçmiş olayları anlatan nakillerde bunlar, söylem temelini itici ("plan geliştirici") birimleri olarak görev yapabilir. "Bitimliler" gibi belirgin artzamanlıların aksine, bunlar spesifik zaman ifadeleriyle birlikte serbestçe kullanılabilir. Nispeten kuvvetli bir genel şimdiki zaman bağımlılığı olayın en ince niteliklerine olan göndermelere itibar etmez. Böylece, belirgin artzamanlıların, olayları spesifik durumlara oturtmak için kullanılmaları oldukça sınırlıdır. Spesifik geçmiş zaman zarflı birleşmeler İngilizce bitimli(perfect)de bulunmaz (* has arrived yesterday at six o'clock) ve çokluk İskandinav ve Fince karşılıklarında da kullanılmaz. Olay dairesinde konuşlandırılmış bir görüşü ima eden zamanlı (temporal) bir sınırlandırma (localization) bildirme anlamını kapatır ve onu modal bir anlama sürer. Dolaylı artzamanlı görünüm, yeniden bir dolaylamalı anlam olarak yorumlanır. Bu gelişme, "bitimli"nin delilli kullanımlarıyla başlayabilir, meselâ, İsveççe *Den har kakan har du bakat i går* 'Sen bu keki dün pişirmiş [olmalı]sın, [onun şu anki durumunu dayandırdığım delile göre]'. Mamafih, yukarıda bahsedilen Türkçe tiplerde, tarihî boyut(olay dairesinde konuşlandırılmışlık)u temsil etme kabiliyeti tam olarak gelişmiştir.

Balkan dillerindeki karşılıklar

Doğu-Güney Slav dilleri artzamanlılardan gelişmiş benzer dolaylamalara sahiptir. Bulgarca'da geniş zaman (*aorist*) + bağlantı fiil(*copula*)den türetilmiş -*l* şeklindeki bir partisipten ibaret olan eski Slavca bitimli, teklik ve çokluk üçüncü şahısta bağlantı fiilin bulunmaması yüzünden, ihbarî (indicative) "bitimli"den şekilce ayrılan bir dolaylamalı aktarım unsuru haline gelmiştir. Böylece, *xodil* 'görünüşe göre gitmiş' dolaylamalılık bakımından *xodil e* 'gitmiş, gitti'den farklanır; halbuki diğer şahıslarda belirsizlik söz konusudur. Aronson'a göre, üçüncü şahıs dışında bitimli dolaylamalılık karşıtlığı mevcut değildir (1967: 90). Makedonca, şeklen belirgin dolaylamalardan mahrum olmasına rağmen, onun eski bitimlisinin benzer bir şekilde kullanıldığı ve aynı karakteristik dolaylamalı kullanımları gösterdiği söylenebilir. En azından diyalekt alanının güney-batı kısmında spesifik bir zaman gönderimiyle birleştirilebilen dolaylamalı olarak kullanılır. Elbette, böylesi unsurlar "bitimli" değildirler, sadece dolaylamalı hâline gelmiş ve belirginlik(focality)lerini bırakmış artzamanlılardır (bkz. Johanson 1971: 8. bölüm).

Bulgarca *xodil* şekline, *xodi* geniş zamanının dolaylamalı karşılığı olarak bakılabilir. Bu da, *gitmiş*' in, *gitti* 'nin dolaylamalı bir muadili olduğu Türkiye Türkçesi'ndeki durumun tam bir paralelimiş gibi görünür. Eski bir "bitimli"nin bu gelişmesini yedip yönlendiren âmilin, genellikle Türkçe'nin etkisi olduğu düşünülmür. Yine benzer olarak, Makedonca kullanım, daha ziyade, Türkçe -*miş* şeklinin veya bu şeklin "önceden mevcut böyle bir eğilim" üzerine olan etkisine yorulur (bkz. Friedman 1977: 62). Aynı zamanda -*miş* şeklinin bir belirgin artzamanlı şekline geri giden ve ondan 'have' yardımcı fiili + partisip sırasına ters bir sıralanma ile ayrılan Arnavutça imrenimli(admirative)nin ortaya çıkışında belirleyici bir rol üstlendiği ileri sürülür. Hissî mesafe, inanmazlık, alay, şaşkınlık gibi unsurların muhtemel nüanslarını gösterir ve aynı zamanda da aktarmalı olarak kullanılır. Bu unsurlar sık sık "Balkan aktarımı" olarak da anılan hadisenin örnekleridir. Bu hadi-

se, bütün Türk dillerinin tipik bir özelliği olmasına ve Balkan yarımadasında sadece bazı özel gelişmeler göstermesine rağmen, konuyla ilgili tartışmalarda Türkçe bu açıdan bazan bir "Balkan dili" telâkki edilir. Türkçe etkisinin benzer izleri başka bölgelerde de bulunabilir, meselâ, Kürtçe türevleri.

Bağlantı fiil dolaylamalılığı siler

Türkçe'de *-dir* (<*turur*) son eki, *-miş*'in dolaylamalılığını kaldırır. Nitekim, *-miştir* edebî dilde bildirme unsurudur. *-dir* Bulgarca bağlantı fiili *e*'ye karşılık geldiğinden, şekli ve fonksiyonel durum üçüncü şahısta oldukça benzeşir: *xodil = gitmiş*, *xodil e = gitmiştir* (Johanson 1971: 305). Bu paralellik umumiyetle Türkiye Türkçesi'nin etkisinin bir işareti olarak algılanmış olsa da, durum görüldüğünden karmaşıktır. Konuşma diline ait türevlerinde, *-miştir* bir bildirme unsuru olmaktan çok, ihtimalli ve delilli sahada ihtimalli X dolaylamalı zıtlaşmasına yol açar, meselâ, *gitmiştir* ('muhtemelen') X *gitmiş* ('görülen o ki, rivayete göre') şekilleri arasındaki ayrılık. Oldukça farklı sahalarda da buna benzer durumlar mevcuttur, meselâ Baltık bölgesi. Nitekim, kuşkulu fonksiyonlarla kullanılan Litvanca geçmiş dolaylamalıları *esot* yardımcı fiilini taşıırken, aktarıma dayalı fonksiyonlar söz konusu olduğunda bu unsur düşürülebilir (Ludden & Priedite 1992: 261-262). Bundan da önemlisi, mesele içindeki Türkçe tip son derece yaygındır, yani Bulgarca kalıp için muhtemel model, Kıpçak Türkçesi şekilleri olan *-gän-dir* X *-gän* olmuş da olabilir, meselâ, *xodil = baryan*, *xodil e = bar yandır*. Dahası, Bulgarca unsurlar için kullanılan Türkçe modelleri destekler tarzda, problemde var olan hem Türkçe hem de Bulgarca dolaylamaların aynı zamanda "bitimli"yi ifade etmede kullanıldığı da ileri sürülmüştür. Bu durum *-miş* için bütünüyle yanlışken, Kıpçak *-gän* unsurları için o kadar da aykırı değildir.

Arazamanlı (Intraterminal) dolaylamalıları

Dolaylamalılara dönüşen belirgin artzamanlıların genel eğilimleri, şu ana kadar Türk dilleri ve Bulgarcadaki dolaylama sistemlerini açıklamak için hiç de yeterli değildir. Meselâ, aynı zamanda bir olayı kendi akışında sunmak için kullanılan arazamanlı ("imperfective") dolaylamalar da vardır. Bulgarca ve Makedonca, diğer Slâv dilleri gibi *-l* unsurlarını sadece geniş zaman gövdesinden türetmez. Bunun yanında arazamanlı bitimsiz gövdesi de kullanılır. Nitekim, bu dillerin dolaylama sistemleri bir arazamanlı unsur 'gidiyordu' + 'açıkça' ile arazamanlı olmayan bir unsur 'gitti' + 'açıkça' arasındaki ayrımı içermek için tafsilâtlı şekilde tertip edilmiştir, meselâ, Bulgarca *xodel* X *xodil*.

xodil zamanca öndeliği gösterirken, *xodel*'in zamanca bağlantısız olduğuna dikkat edilmelidir. Bir tek *xodel* dolaylama şekli, hem arazamanlı şimdiki zaman *xodi* 'gidiyor, gitti', hem de bitimsiz (imperfect) *xodeše* 'gidiyordu, gitti' şekillerini karşılar. <GEÇMİŞ>in zaman özelliğinin, şimdiki / bitimsiz çiftinin tek bir "aktarmalı" temsil kabiliyeti olması tesiriyle nötrleştirildiği söylenir (Pašov 1984 ve Lindstedt 1985: 259-260). Bu zamanca kayıtsızlık göz önünde tutulduğunda, 'şimdiki aktarmalı' terimi yeterli olmaz. Türkiye Türkçesi'ndeki *-iyormuş* veya *-irmiş* gibi dolaylamalar, hem şimdiki zaman (*-iyor*, *-ir*) hem de bitimsiz (*-iyordu*, *-irdi*) i karşıladığından, bu kısıtlanış Türkiye Türkçesi'nin etkisine işaret edebilir. Nitekim

bütün Türk dillerinde aynı kısıtlanışlar görülür. Meselâ, Özbekçe'den çok etkilenmiş olan Tacikçe'de benzer bir durum söz konusudur (Türkçe, Farsça ve Bulgarca'da arazamanlı dolaylamalar için Johanson'un yakında neşr olunacak olan *a* 'sına bakınız). Dahası, bildirme dışında kalan kipler, genelde, mütekilleri olan bildirme unsurlarına göre daha az zaman ve görünüşçe (aspectotemporal) ayrılıklar sergiler. Şöyle ki, Estonca sadece iki tane dolaylamalı "zaman"a sahiptir.

Slavistler, morfolojik kaynakları verip, onun bu şekilde yer almasının tabii ve gerekli olduğunu ileri sürerek bu genişlemeyi Bulgarca'nın bir iç gelişmesi olarak açıklamaya meyillidirler; fakat bu tez, onun hangi sebepten ötürü yer aldığına cevap vermez. Yaygın ve sabit bir Türkçe kalıbın tam bir paraleli olan ve doğrudan bir etkileşim olmaksızın Türkçe'ye yakın bölgelerde yer alan bu Slavik gelişme gerçekten garip bir tesadüf olurdu. Hakikatte, *xodel* bilhassa günlük konuşma dilinde yeğlenen ve dil içinde kökleşmiş bir unsurdur (Roth 1979: 154).

Acaba Osmanlıca'nın etkisi muhtemel midir? Her ne kadar *xodel* X *xodil* ayrımı Türkiye Türkçesi'ndeki *gidermiş* / *gidiyormuş* X *gitmiş*'e karşılık geliyormuş gibi gözükse de, Türkiye Türkçesi unsurları, aşağıda değinilecek olan dolaylamalı bağlantı fiil birim(particle)i *imış*'i içererek, morfolojik yapıları itibariyle *xodel*'den büyük ölçüde farklılaşır. Hem *xodel* hem de *xodil* partisip niteliğindedir ve arazamanlı dolaylamalı *xodel* için muhtemel bir şekli modelin dolaylamalı bir birimi içermesi beklenmez. Osmanlı Türkçesi kesinlikle herhangi bir uygun model kalıp arz etmez.

Bulgarca arazamanlılar, kuvvetle, temeli, -ä + *gän*, meselâ, *barayan* 'giden' yapısındaki arazamanlı partisiplere dayanan başka bir Türkçe tipi hatırlatır. Bu tip, geçmiş devirlerde muhtemelen daha yaygın durumda kullanılmış olsa da, şimdilerde Karaçay, Balkar, Kumuk ve Nogay gibi Kıpçak grubu Türk dillerinde çokluk yinelemeli (iterative) ve itiyadî (habitual) anlamlarla hâlâ mevcuttur, meselâ, Kumukça *bağlayyan* 'başlayıp duran', *turayan* 'duragan'. Bu tip, zamanca kayıtsız bir şekilde kullanılabilir gibi gözükür, meselâ, Nogayca'da. Bulgarca model için olası bir Türkçe birimin, bu tipte bir partisip unsuru olmuş olması daha muhtemeldir. Nitekim, -*ägän* partisibinin şekil ve işlev bakımından güney Slavca bitimsiz partisipine karşılık geldiğini farz edersek, diğer -*gän* partisipi de geniş zaman partisipini karşılardı. *Xodel* X *xodil* ayrımı Türkçe *barayan* (arazamanlı) X *baryan* (tam zamanlı) ayrımına paralel olurdu.

Dolaylamalılığın açık belirleyicileri

Moğolca, Fin-Ugorca ve Tibetçe ile Kafkasya ve Nuristan dilleri gibi bir çok dil, farklı görünüş ve zamanlık (aspectotemporal) unsurlarla tarz unsurlarını karşılayan dolaylamalılar üretebilen dolaylamalı birimler (aktarmalı birimler, mesafe birimleri)e sahiptir. Türk dilleri de bir ikinci tip açık dolaylamalı bağlantı fiil birimlerine, yüksek tonlama taşıyamayan ve aynı zamanda adlara eklenen son ekler şeklinde görülebilen *imış* < *ermiş* ve *ekän* < *erkän* gibi cevherî bağlantı birimleri (enclitics)ne sahiptir. Bu birimler yalın gövdelerle birleşebildiği gibi, -partisipler gibi- fiillerden türemiş isim gövdelerinden sonra da gelebilirler ve farklı dolaylamalar teşkil ederler: Eski Türkçe -*r* *ermiş* gibi arazamanlılar (şimdiki zamanlılar,

bitimsizler), Eski Türkçe *-miş ermiş* gibi artzamanlılar (bitimliler, uzak geçmiş bitimliler) ve Eski Türkçe *-daçı ermiş* gibi gelecek zamanlılar. *-miş* ve *-gän* şeklindeki düzenli partisipler gibi olmayıp, *ermiş* ve *erkän* şekilleri *er-* 'olmak' kökünden türetilir.

Bağlantı fiil birimlerinin, umumîleşmiş dolaylama belirleyicileri olarak vazife gördüğüne dikkat edilmelidir. Halbuki, fiile eklenen unsurlar olan *-miş* ve *-gän*, kompleks roller üstlenmesi ve dolaylama açısından bir hayli oynak bir durum sergilemesine rağmen, bağlantı fiil birimleri semantik bakımdan hususîleşmiştir ve sabittir. Genellikle de, daha çok kuşkulu nüansları ifade etmeye meyillidirler. Ayrıca, bunlar geçmiş zaman kaynaklı unsurlar oldukları izlenimi vermelerine rağmen, zamanca kayıtsızdırlar. Bu iki özellik genellikle yanlış anlaşılıp, yanlış yorumlanır. Böylece, bazen Türkiye Türkçesi'ndeki *imış* unsurlarının, yanlış olarak, aynı zamanda bildirmeye ait 'bitimli' bir manaya sahip olabileceği de farz edilir. Türkolojiyle ilgisi bulunmayan yayınlarda, *-imış* unsurlarının fiil kategorisine ait *-miş* unsurlarıyla sürekli karıştırıldığı görülür.

Bir dolaylama belirleyicisi olarak Bulgarca *bil*

Bulgarca dolaylama sisteminin ilginç bir yanı da, *bil* 'li birleşmeler yoluyla üretilerek aktarmalı-kuşkulu biçimde anılan unsurlardan ibaret olmasıdır. Bu unsur, şartıcı bir şekilde, Türkçe dolaylamalı bağlantı fiil birimleri *ekan*, *imış* vb.nin kullanımına benzer biçimde kullanılır. Burada, belirgin karşılıkları Türkçe birimlerde gözlemlenen üç önemli noktaya temas edilecektir.

İlk olarak, *bil*, tıpkı Türkçe birimler gibi herhangi bir değişkenlik göstermesizin umumîleşmiş bir dolaylama belirleyicisi fonksiyonunu üstlenir. İkinci olarak, *bil*'li birleşmeler, tıpkı Türkçe birimlerle oluşan birleşmelerde olduğu gibi, dolaylamalı arazamanlılar (şimdiki zaman, bitimsiz), artzamanlılar (bitimli, uzak geçmiş bitimli) ve ileri zamanlılar (gelecek, geçmiş gelecek) üretir. Üçüncü olarak, *bil*, yine Türkçe birimlerde olduğu gibi, geçmişe ait bir unsurdan kaynaklanmasına rağmen zamanca kayıtsızdır. Zaman zaman sorgulansa da, *bil* 'in zamansal kayıtsızlığı şüphe götürmez. Bununla oluşan unsurlar, içinde <GEÇMİŞ> zaman özelliğinin nötrleştiği dolaylamalara aittir (Lindstedt 1985: 259-260). Dolaylamalı olmayan geçmiş (*xodil e*) / uzak geçmiş (*beše xodil*) ve gelecek (*šte xodi*) / geçmiş gelecek (*šteše da xodi*) çiftlerinin sadece birer dolaylamalı karşılıkları vardır: *bil xodil* ve *štjal da xodi*.

Dolaylamalı artzamanlılar

Genelde, *bil xodil* 'in Bulgarca geçmiş ve uzak geçmişin ortak dolaylamalı karşılığı olduğu ileri sürülür. Bununla birlikte, bu "alışıl gelmiş aktarmalı geçmiş ve uzak geçmiş" in; bazen de, "konuşmacı, işittiğini aktardığı bilgi üzerine kuşku yerleştirmek istediğinde" kullanılabilen "özel kuşkulu aktarmalı formlar" dan biri olan "kuşkulu geniş zaman" *bil xodil* " le eş sesli (homonymous) olduğu söylenir (Lindstedt 1985: 260). Her iki anlamda da, *bil xodil* günlük konuşmada *xodil* 'e göre daha az tercih edilir (Roth 1979: 155). Bu bağlamla ilgili anlamlara belirgin unsurlar statüsü vermek pek doğru değildir Onun yerine bir bitimli (*xodil e*), bir

uzak geçmiş (*beşe xodil*) ve bazen bir geniş zaman (*xodi*) bağlamında yorumlar telkin edebilen bir dolaylamalı artzamanlı olarak *bil xodil*'le ilgilenmek daha uygun olacaktır. Tesadüfen, yapıca benzer Litvanca artzamanlı dolaylamalı unsur *esot rakstijis* 'yazmış / yazmıştı'nın zamanca aynı türden üç dolaylamalı unsuru — öğrenilen geçmiş, birleşik geçmiş ve görülen geçmiş — karşılayabildiği söylenebilir. Durum ne olursa olsun, *bil xodil*'deki *bil* unsuru zamanca kayıtsızdır ve bütün yapı genelde bir geçmiş veya uzak geçmiş unsur 'söylendiğine göre gitmiş / gitmişti' olarak yorumlanabilir.

Şimdi, *bil xodil*, sık sık, yanlış olarak, dolaylamalı olmayan her iki 'gitmiş' ve 'gitmişti' şekillerini karşıladığı ileri sürülen Türkçe dolaylamalı *gitmiş* 'görüldüğü üzere gitmiş' ile karşılaştırılır. Yukarıda bahsedildiği gibi, Türkçe *-miş* bildirmelik herhangi bir bitimli oluşturmaz. Halbuki, Kıpçakça *-gän* unsurları "bitimli"msi kullanışlar gösterebilir. Dahası, morfolojik yapı oldukça farklıdır, *bil xodil gitmiş* 'ten çok *gitmişmiş*'i karşılar. Fakat yine de, Bulgarca arazamanlı olmayan partisip, Kıpçakça *-gan* partisipiyle ve *bil* de Kıpçakça dolaylamalı bağlantı fiil birimi *ekan* ile karşılaştırılıyorsa, yani *bil xodil* = *barayan ekan* 'söylendiğine göre gitmiş / gitmişti', kalıpların denkleşmesi daha yerinde olurdu.

Dolaylamalı arazamanlılar

Arazamanlı partisip *xodel* ile dolaylama belirleyicisi *bil*'in birleşmesiyle oluşan *bil xodel* unsurunun Bulgarca "kuşkulu aktarmalı şekiller"e bağlı olduğu söylenir (Lindstedt 1985: 260). Konuşma dilinde nispeten nadirdir (Roth 1979: 155). *bil*'in zamanca kayıtsızlığı sebebiyle, bütün şekil zamanca hem şimdiyi hem de bitimsizi karşılar; böylece bir kuşkulu arazamanlı fonksiyonunu üstlenir: 'gidiyor, gider / gidiyordu, gitti' + 'söylenene göre'.

Nitekim, *bil xodel* Türkiye Türkçesi'ndeki arazamanlı dolaylamalı *gidiyor-muş* ve *gidermiş* gibi şekillerin yapıca paraleli olma izlenimini uyandırır. Bu şekiller geçmiş olmayan-dolaylamalı olmayan *gidiyor / gider* ve geçmiş *gidiyordu / giderdi* 'ye karşılık geldiğinden, zamanca kayıtsız olma, yine ortak bir özelliktir. Fakat öyle olsaydı Türkiye Türkçesi'ndeki *imış* unsurları fonksiyonel olarak Bulgarca iki unsura karşılık gelirdi; yani hem *xodel*'e, yukarıda farz edildiği gibi, ve hem de *bil xodel*'e. Bulgarca iki unsurun sadece bir tek Türkiye Türkçesi karşılığı olurdu. Böylece, Türkiye Türkçesi'ndeki kalıp doğrudan bir model olarak uygun düşmez gibi gözükür.

Bil xodel tipi benzer yapıdaki Kıpçakça unsurları daha çok andırır. *Xodel* biçimce ve işlevce *barayan* ile karşılaştırılabilirliğinden, birleşik bir yapı olan *bil xodel* de doğrudan, yine birleşik bir yapı olan *barayan ekän*'le kıyaslanabilir. En son şekil, *bil*'e karşılık gelen dolaylama birimi *ekan*'le, Bulgarca bitimsiz partisipe karşılık gelen arazamanlı partisip *-agän*'i birleştirir ve *-gan* partisipi + *ekan*'den oluşan ve Bulgarca geniş zaman partisipi+*bil* 'e karşılık gelen arazamanlı olmayan bir *-gan ekan* birimiyle çakışır. Bu analogi sadece şekilden ibaret değildir. Menges'in de desteklediği gibi, *ekän* ile birleşen *barayan* tipi, hafif bir kuşkulu anlam taşır, meselâ, Nogayca *barayan ekemen* '(bir zamanlar) ben gidip (durur)müşüm' (1959: 478).

KAYNAKÇA

- ANDREJČIN, L., 1952. Văprosăt za nacionalnata samobitnost na ezika. In: *Izvestija na instituta za bălgarski ezik* 2, 29-54.
- BREU, W., 1991. Das italoalbanische "Perfekt" in sprachvergleichender Sicht. In: F. Altimari et alii (eds.): *Atti del Congresso Internazionale di Studi sulla Lingua, la Storia e la Cultua degli Albanesi d'Italia*. Celuc-Rende. 51-66.
- COMRIE, B., 1976. *Aspect An introduction to the study of verbal aspect and related problems* Cambridge.
- FRĪEDMAN, V. A., 1977. *The grammatical categories of the Macedonian indicative*. Columbus, Ohio.
- HAUGEN, E., 1972. The inferential perfect in Scandinavian. In: *The Canadian Journal of Linguistics* 17, 132-139.
- 1976. *The Scandinavian languages. An introduction to their history*. London.
- JOHANSON, L., 1971. *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des Türkeitürkischen Aspektsystems*. Studia Turcica Upsaliensia, 1. Uppsala.
- 1992. *Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten*. Sitzungsberichte der Wissenschaftlichen Gesellschaft an der J. W. Goethe-Universität Frankfurt am Main, 29: 5. Stuttgart.
- 1993. Code-copying in immigrant Turkish. In: G. Extra & L. Verhoeven (eds.): *Immigrant languages in Europe*. Clevedon, Philadelphia, Adelaide. 197-221.
- yakında yayımlanacak a. Zum Kontakteinfluß türkischer Indirektive. In: Proceedings of the 3rd German Conference of Turcologists.
- yakında yayımlanacak b. Viewpoint operators in European languages. In: Ö. Dahl (ed.): *Tense an aspect in the languages of Europe*. Berlin.
- LAZARD, G., 1985. L'inférentiel ou passé distancié en Persan. In: *Studia Iranica* 14, 27-42.
- LĪNDSTEDT, J., 1985. *On the semantics of tense and aspect in Bulgarian*. Slavica Helsingiensia, 4.
- LUDDEN, A. & A. Priedīte, 1992. *Lettisch intensiv*. Hamburg.
- MENGES, K. H., 1959. Die aralo-kaspische Gruppe. In: J. Deny et alii (eds.): *Philologiae Turcicae Fundamenta* 1. Aquis Mattiacis. 434-488.
- PAŠOV, P., 1984. Slučai na slivane na segašen s minal orientacionen moment v sistemata na balgarskija glagol (preizkazni i uslovni formi). In: *Ezik i literatura* 39: 1, 4-10.
- POPOV, K., 1967. Novi dannii za proixzoda na preizkaznite glagolni formi v bălgarskija ezik. In: *Ezik i literatura* 22: 6, 15-30.
- ROTH, J., 1979. *Die indirekten Erlebnisformen im Bulgarischen. Eine Untersuchung zu ihrem Gebrauch in der Umgangssprache*. Slavistische Beiträge, 130. München.
- WĪNDFUHR, G. L., 1982. The verbal category of inference in Persian. In: *Monumentum Georg Morgenstierne II*. Acta Iranica 22. Leiden. 263-287.